

Марія Каууба

**«ПРОМОВА ІВАНА МЕЛЕШКА» ЯК ЗРАЗОК
ПОЛІТИЧНОЇ САТИРИ XVII СТ.**

Актуальність розгляду цієї пам'ятки викликана насамперед увагою до нашої давньої культури, а особливо до сміхової верстви цієї культури, її критичного чи іронічного елемента.

Невеликий за обсягом твір початку XVII ст. під назвою «Промова Івана Мелешка, каштеляна смоленського на сеймі у Варшаві в 1589 р.» опублікований вже кілька разів у XIX і XX ст. Зокрема, білоруський дослідник В.Протасевич вважає цей твір пам'яткою політичної сатири XVII ст. у білоруській суспільно-політичній думці [7], хоча її публікували й про неї писали українські дослідники – Пантелеймон Куліш, Микола Костомаров, Григорій Нудьга [3; 4] та ін. Історик білоруської літератури М. Добринін розцінює твір не як історичну пам'ятку, а як анонімний літературний твір [1, с. 263–264], подібно я півстоліття перед ним вважав і професор М. Сумцов [8].

Майже всі українські дослідники попередніх часів вважали «Промову Івана Мелешка» пародією на сеймові промови шляхти другої половини XVI–початку XVII ст. Згадаймо, що пародія у світовій, зокрема європейській культурі відома як жанр, що виник на ґрунті розвитку сатиричної та гумористичної творчості. У християнському світі дослідники датують появу перших пародій на Святе Письмо IX ст. У Франції в XII ст. широко пародіювалась лірика трубадурів, а на початку XVII ст. з'явилася пародія на лицарський роман [9, с. 25]. Дослідник української пародії Григорій Нудьга стверджує, що в Україні перші зразки такого жанру датуються XVI ст., а вже у XVII ст. цей феномен став масовим. Пародіюються Святе Письмо, церковні служби, духовні твори, урядові документи, а також твори західноєвропейських авторів. Цей автор переконує, що пародією є наслідувальний твір, в якому велична форма наповнюється нікчемним змістом, тобто це є імітація піднесеного через нице, невідповідність змісту і форми, передражнювання, переведення з трагічного на комічне [4, с. 17]

Детально проаналізувавши зміст «Промови Івана Мелешка», одразу помітимо тут майже всі наведені Г. Нудьгою

ознаки пародії. У творі пародіюється як урочистий риторичний стиль сеймової промови в присутності короля, (піднесене через нице), велична форма наповнюється нікчемним змістом, що особливо підкреслюється невідповідністю форми і змісту, так і трагічні події української дійсності набувають комічного характеру.

Твір написаний у часи, сповнені для України справді трагічними подіями. Після Люблінської унії 1569 р., коли значно посилювався соціальний гніт і українець відчув себе людиною особливо приниженою, «другосортною» в Речі Посполитій, представники шляхти поспішили перейти в католицизм, а отже й заявили про своє віропідданство Короні Польській.

Дослідниця української історії про це пише так: «Українське міщанство на Правобережжі переживало тяжкі часи; німецькі колоністи, витісняючи його з міст на околиці, на передмістя, посідали упривілейоване становище. В XVI–XVII ст. німці скріплювали собою польський елемент, який постійно збільшувався. Національні різниці підсилювали різниці релігійні, які в містах набували особливого напруження. «Русинів»-православних обмежувано в правах, і в XVI–XVII ст. вони стали найактивнішими членами братств, фундаторами монастирів, жертводавцями церков» [5, I, с. 459–460]. Отже, засилля польського й німецького елемента й приниження українського населення – це основна риса суспільно-культурного життя того періоду, в який створено досліджувану промову.

Щодо особи автора є різні міркування. Перші видавці й дослідники «Промови» (Ю. Немцевич, М. Вишневський, П. Куліш, М. Костомаров) не сумнівалися в її історичній правдивості, були впевнені, що промову справді виголошував смоленський каштелян (комендант укріплення) Іван Мелешко на Варшавському сеймі в присутності короля 1589 р., як про це сказано у назві самого твору [6, с. 310]. Натомість, як уже згадувалось, М. Сумцов і М. Добринін вважають автора анонімом, а білоруський дослідник Д. Довгялло, спираючись на висновки професора Варшавського університету І. Первольфа, стверджує, що автором «Промови» є Кипріан Комуняка – шляхтич воєводства Смоленського. Професор І. Первольф у своїй праці «Слов'яни, їх взаємні зв'язки й відносини» (Варшава, 1893), доказав, що Іван Мелешко – це справді історична особа, але він був каштеляном у Смоленську не 1589 р., а значно пізніше – у

1615–1623 рр. Крім того, професор вперше припустив, що «Промова Івана Мелешка» не є історичним документом, а літературним твором, і написаний він «литовсько-руським» гумористом XVII ст. [7, с. 306].

Ще один білоруський дослідник П. Крапівін сформулював і обґрунтував нову точку зору щодо авторства згаданого твору. Він вважає, що твір написав анонім на основі особистих записів Івана Мелешка, занотованих ним на Варшавському сеймі 1609 р. Сам І. Мелешко був Мстиславським каштеляном від 1603 до 1610 рр. і в 1609 р. справді виступав на Варшавському сеймі як представник від Мозирського повіту в комісії з розмежування земель Мозирського й Київського повітів. Аргументами такого погляду є місця в тексті «Промови», де дружина І. Мелешка названа «пані Мстиславська», а він сам фігурує як представник Мозирського повіту [2, с. 73]. Сатиричний характер твору підтверджує й те, що «промова» розповсюджувалась списками і вперше опублікована у польському варіанті істориком Юліаном Немцевичем 1819 р. Пантелеймон Куліш опублікував її в оригіналі у журналі «Основа» [3].

Вже у перших рядках твору яскраво видно його основну критичну лінію – протиставлення автором давніх, минулих і теперішніх, тобто сучасних йому порядків. Наголошуючи на присутності короля, який для автора є найавторитетнішим гарантом справедливості, І. Мелешко сміливо кидає йому звинувачення у нещирості: «Толко за князей наших, которие королевали й воеводами бивали, сентий тих не бивало: правим сердцем просто говорили, політики не знали, а у рот правдою, як солею в очи кидивали» [6, с. 311]. Першою горсткою такої «солі» є закид, що королі польські роздали німцям все те, що зібрали в минулому князі, «полюбивши німців більше, ніж нас». Особливо цим відзначився, вважає автор промови, «Жигмонт король»: «того нічого і в люди лічити, бо Подляше і Волинь наш витратив, ляхом менечится» [6, с. 311]. Йому протиставляє автор Жигмонта першого, що «німців як собак не любив, і ляхов, з їх хитростю велми не любил, а Литву. Русь нашу любително миловал» [Там само].

Автор промови захоплено розхвалює старого короля не лише за його антипатії до німців чи ляхів, а й за те, що при ньому

«нашиє горяздо лепш мевалися», тобто народів руському жилося краще. Це краще зводиться, як і належить пародії, до одягу насамперед: не ходили в дорогих свитах. А «гуляли без ноговиц». У довгих сорочках «аж до косток», а «шапки аж до самого поеса нашивали». Інакше як висміюванням чи іронією цей пасаж важко назвати. Автор підсилює свою іронію ще й молитвою, щоб знову діждати й тепер «такої години».

Особливо підсилює пародійний характер промови і її підкреслено простакуватий стиль. У сеймовій промові в присутності короля, де належало би порушувати важливі державні справи, допускаються не тільки дріб'язкові проблеми, скоріше псевдопроблеми, а й вживаються прийоми й засоби, які придатні хіба що для вжитку у дружній бесіді рівних між собою людей. Сюди можна віднести й порівняння, що король не любив німців як собак, або згадку про те, що одягнений по-домашньому, тобто без ноговиць і в довгій сорочці й шапці до пояса автор дуже подобається своїй дружині.

У пародійному стилі автор змальовує і нових господарів України – німців та їх нововведення. Вони мають багато грошей, ходять у дорогому одязі, захопили всі міста, та ще й «горяздо уміють все лихое говорити королем паном і Речі Посполитой, як ту ж било баламутят» [Там само]. До негативної характеристики нових панів автор додає, що у них взуття скрипить, одяг шелестить і «дорогим пижмом воняєт», тобто пахне дорогими парфумами. Зневага до місцевого населення проявляється й бундючністю нових панів, які вимагають не тільки пишного частування, а й особливого поклоніння. Автор скаржиться, що при такій особливій увазі, коли біля гостя навіть дружину посадять, він «сидить, як біс, надувшись, морокуєт, шапкою дей перекривляєт, і з жонкою нашоптиваєт і в долонку скробет». А далі вельми красномовний вислів: «Да коли ж би гетакого чорта кулаком в морду іли палицом по хрибте (так, штоби король, его милость, не слихал), нехай би морди такой поганой не надимал» [Там само].

Підсумувавши таким чином своє ставлення до німців-зайд, автор переходить до звинувачення своїх земляків-перевертнів, яких вважає натхненниками нинішнього короля у тих нікчемних вчинках. Викриття й приниження королівських радників витримано в тому ж пародійному стилі: «Много тут тако таких ест,

што хоть наша костка, однак собачим мясом обросла і воняє, тие, шо нас деруть, губят радніє. І за їх баламутнями нашинец виживитися не может” [6, с. 312]. Вони гублять не лише свій народ, а й усю Річ Посполиту, і це при мовчазній згоді всіх, бо їх бояться і їм потакають. А зарадити злу можна одним способом, який знає автор промови: «А коли б такого біса кулаком в морду, забив би други мутити» [Там само].

Підсилює пародійність ситуації і не може не викликати сміху розважання автора промови про нові порядки, які впроваджуються в краї через засилля німців. Він нарікає насамперед на те, що молодь не знає жоднх обов’язків, з неї виховуються слуги ляхів. Молоді люди прагнуть добре їсти, гарно одягатись: «Давай же ему сукню хвалендифзовую, корми є его сластно», а він «толко убравшись, на високих подковах до дівок дибле і ходить з великого куфля трубить» [Там само]. Автор пропонує «такого чортополоха з німцями вигнати», бо «від їх милостей панов-ляхов гинут наши старіє поклони смоленские».

Паплюжать старовину й інші звичаї, серед яких автор називає моду на утримування в стайнях баских жеребців, від яких «жодної служби», а лише витрати на овес та на слуг-жокеїв. Вельми іронічно виглядає закид автора промови проти годинників як надто дорогої забаганки, яку впроваджувати не варто, оскільки є півень: «Добри то наш годинник, петух, што не хибни о полночи кукаракуеть» [6, с. 313]. Такі ж нарікання автора викликають модні чужоземні наїдки та приправи, напої й солодощі – він вихваляє свої домашні страви та «малмазію, медок і горілочку», які «скромно пивали», «але гроші под достатком мевали, мури сильніє муровали і войну славную кріпко і лучшей держали, как тепер» [6, с. 313].

Не менш смішними виглядають закиди проти модного одягу, який полюбляють сучасники автора завдяки німцям і ляхам. Автор вважає такий одяг вельми непристойним, спокусливим і аморальним, адже «дворянн в ножку, как сокол, заглядасть, штоби где щупнути солодкого мяса» [6, с. 313]. На цьому тлі промовець воліє пропагувати старовину і радить королю «нехай би беложонки нашиє в запинаніє давніє убєралися казакини, шнурованіє на заде носили розпорки, а к тому, штоби з німецка заживали плюндрики. Не так би скоро любителну скрадивали бредню» [6,

с. 313]. Завершивши в такому іронічному стилі поради королю, автор промови напрошується до нього в постійні радники – і це звучить тим викличніше, що він визнає свою майнову неспроможність: «Толко королевщини не маю, бо пред другими не схопи».

Кожне слово цієї промови, що є очевидною пародією на сеймові пишні виступи шляхти, сповнене гіркої іронії автора, а його ностальгічні екскурси в минулі давні часи пронизані справжнім сарказмом. Не оминув він і королеву, висміюючи придворні звичаї: «А Уршулю, королевну Єго Милости, миленко в ручку поцаловали, как і другие молодіє сенаторчики. Не дивуйтесь, милостивіє панове братья, вік віком казиваєть: «Сивизна в бороді – а чорт в лидвях за поессом» [Там само]. Це можна розцінювати як натяк на свої великі претензії, оскільки автор додає: «На хорошее видане ставку купил».

Коротка за обсягом та вельми насичена й багата філософським змістом «Промова Івана Мелешка» виглядає досить сучасною й навіть злободенною. В іронічно-пародійній формі вона картає суспільне зло, породжене вічними людськими вадами, серед яких на першому місці стоять лицемірство, нещирість, продажність, підлабунництво та байдужість до державних справ. Для нинішнього українського суспільства ці вади особливо актуальні.

1. Дабрынін М. К. Беларуская літаратура. Старажытны перыяд. – Мінск, 1952. – 379 с.
2. Крапивин П. К вопросу о времени появления «Речи Ивана Мелешки» и ее авторстве // Известия АН БССР. – Минск, 1955. – № 5. – С. 65–76.
3. Кулиш П. Взгляд южнорусского человека на немецко-польскую цивилизацию // Основа. – 1862. – Червень. – С.13–16.
4. Нудьга Г. Українські пародії. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 416 с.
5. Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2т. – Т. 1. – К.: Либідь, 1992. – 588 с.
6. Промова Мелешки, каштеляна смаленскага, на сойме у Варшаве у 1589 годзе // Из истории философской и общественно-политической мысли Белоруссии. – Минск: Изд-во АН БССР, 1962. – С. 310–313.
7. Протасевич В. И. Памятники политической сатиры XVII в. // Из истории философской и общественно-политической мысли Белоруссии. – Минск: Изд-во АН БССР, 1962. – С. 305–310.
8. Сумцов Н.Ф. Речь Ивана Мелешка как литературный памятник // Киевская старина.-1894.– Т. 45.; 4–6. – С. 195–213.
9. Lehman R. Die Parodie im Mittelalter. – Munchen, 1925. – 183 s.